

РОЗВИТОК ІННОВАЦІЙНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ В АГРАРНОМУ СЕКТОРІ ЕКОНОМІКИ УКРАЇНИ

Розкрито економічну сутність інноваційної діяльності в економіці та специфіку застосування основних понять теорії інновацій в аграрному секторі. Зазначено, що агроінновація – це кінцевий результат системних впроваджень новацій в аграрну сферу (сорту рослин, порід тварин, технологій вирощування тощо), який привів до отримання економічного, соціального, екологічного ефекту і забезпечив процес розширеного відтворення. Вказано, що специфіка застосування основних понять теорій інновацій до сільського господарства має свої характерні особливості, які полягають у вплетанні його технологічних процесів в процеси, що відбуваються у природному середовищі, в участі у виробництві живих організмів, які можуть також бути об'єктами інновацій.

Здійснено аналіз чинників, які перешкоджають впровадженню інновацій в сільському господарстві. Встановлено, що заважають впровадженню інновацій в аграрних підприємствах насамперед відсутність фінансових можливостей та нестабільність законодавства в країні. Крім цього, процеси інноваційної діяльності в аграрних формуваннях стримує погана забезпеченість необхідною інформацією та відсутність нових ідей.

Встановлено, що інноваційна діяльність в інноваційно-активних підприємствах є вирішальним чинником ефективного розвитку й нарощування обсягів аграрного виробництва. Вона зумовлює якісні зміни технологій виробництва, суттєві зрушення в його структурі, переоцінку системи мотивації. Вказано, що найбільшим попитом на ринку інноваційної продукції користуються нові сорти й гібриди сільськогосподарських культур, породи племінних тварин і птиці, машини та механізми, знаряддя й устаткування, сучасні засоби організації виробництва та інше. У забезпеченні цього попиту важливе місце відводиться аграрній науці як найпотужнішому джерелу створення та впровадження інновацій.

Запропоновано напрями активізації інноваційної діяльності в сільськогосподарських підприємствах за рахунок впровадження у виробництво нових конкурентоспроможних технологій у рослинництві та тваринництві, застосування високопродуктивних порід у тваринництві та стійких до хвороб і несприятливих природно-кліматичних проявів сортів і гібридів рослин, біотехнологій, що дають змогу одержати нові високоякісні продукти з оздоровчим і профілактичним

ефектом, застосування нових технологічних засобів і технологій обробки ґрунту, очищення та зберігання сировини, застосування енергозберігаючих технологій, екологічних інновацій, які відповідно дають змогу підвищувати врожайність та продуктивність, мінімізувати втрати й підтримувати якісний стан навколишнього природного середовища.

Ключові слова: *інновації, інноваційна діяльність, інноваційна модель, аграрний сектор, інноваційна продукція, агроінновації, ринок інноваційної продукції, інноваційно-активні підприємства.*

JEL: Q160

Постановка проблеми. На сучасному етапі глобалізації світової економіки обов'язковою умовою соціально-економічного зростання є переведення її на інноваційну фазу. Для аграрного сектора економіки України, який залишається недостатньо чутливим до нововведень, порівняно з іншими сферами, надзвичайно важливо активізувати інноваційну діяльність для формування ринку інноваційної продукції, що базується на пріоритетному розвитку знань і технологій та їх використання.

Перехід до інноваційної моделі розвитку економіки має особливо важливе значення для аграрної сфери, тому що саме вона забезпечує продовольчу безпеку держави, адже сільськогосподарське виробництво разом з лісовим та рибним господарством формують 27,5% валового внутрішнього продукту, у сільській місцевості проживає майже третина загальної кількості населення [1, с. 205].

Інноваційне оновлення вітчизняного аграрного сектора, перехід на інноваційну модель розвитку економіки є природним наслідком інтеграції України у світовий економічний простір, де вплив конкуренції дуже великий, а екстенсивна модель розвитку повністю вичерпала свої можливості.

Загалом інноваційна діяльність є загальновизнаною в світі, тому в інноваціях мають бути зацікавлені насамперед сільськогосподарські товаровиробники. Проте інноваційна пасивність підприємців гальмується значною мірою з край незадовільними фінансовими можливостями, а також нездатністю частини управлінських кадрів адаптуватися до ринкових умов господарювання.

У цьому контексті надзвичайно актуальним і важливим є питання формування стратегічних орієнтирів ефективного розвитку національного аграрного сектора в аспекті інноваційності галузі, які б наповнилися новими знаннями, сучасними технологіями й інформацією.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Актуальним проблемам різних аспектів інновацій, економічної сутності інноваційного розвитку присвячені праці багатьох зарубіжних та вітчизняних вчених. Найбільш відомими є праці О. І. Дачій [9], М. І. Грицаєнко [7], О. В. Кота [6], Л. І. Курило [14], Ю. О. Лупенка [8], І. Луциків [5], М. Й. Маліка [8], Д. Рікардо [2], П. Т. Саблука [14], В. П. Ситника [15], А. Сміта [11], О. Г. Шпикуляка [7], Й. Шумпетера [3] та ін.

Високо оцінюючи їх наукові доробки, варто звернути увагу на те, що питання інноваційного розвитку аграрного сектора, формування ринку інноваційної продукції виявилися недостатньо розробленими, що і визначило мету нашого дослідження.

Мета статті – розкрити економічну сутність інноваційної діяльності в економіці, здійснити аналіз чинників, які перешкоджають впровадженню інновацій в сільському господарстві, визначити місце ринку інновацій у системі ринків, що обслуговують аграрну сферу, обґрунтувати стратегічні підходи щодо розвитку інноваційної діяльності в аграрному секторі економіки України.

Виклад основного матеріалу дослідження. У сучасних умовах основою стабільного зростання економіки країни, як і аграрного сектора зокрема, є інноваційна діяльність.

З метою вироблення науково-методичних підходів до проблем дослідження інноваційної сфери та аграрного сектора економіки слід з'ясувати економічну сутність інноваційної діяльності, вивчити еволюцію концепції теорії інновацій.

Фундаментальні наукові погляди на сутність інновацій закладені ще класичною політичною економією, її основоположники Давид Рікардо та Адам Сміт вже тоді розглядали окремі аспекти економічних інновацій. Зокрема, Давид Рікардо наголошував: «Той, хто зробив відкриття машини ... буде насолоджуватися додатковими перевагами, продукуючи більший прибуток» [2, с. 35]. Адам Сміт вказував на економічні інновації, що виникають під впливом технічного прогресу внаслідок праці в суспільстві.

Основоположником теорії інновацій вважають австрійського економіста Йозефа Шумпетера, який у своїй роботі «Теорія економічного розвитку», виданій в 1912 р., розглядав інновацію (нові комбінації) як засіб підприємництва для здобуття прибутку. В її зміст він втілював «... конструювання нових способів виробництва і продуктів. У більш широкому, філософському змісті – це функція розвитку культури як сукупності життєдіяльності людини. Нововведення є цілісною внутрішньою суперечливою й динамічною системою» [13, с. 156].

У сучасній економічній літературі існують різні підходи до класифікації інновацій, тобто до виділення їх класифікаційних ознак та видів, у яких зосереджується увага на розгляді інновацій виключно за предметним змістом (або за сферою застосування), при цьому виділяють продуктові, технологічні, організаційно-управлінські, ресурсні та ринкові інновації [3, с. 12].

Інновації є засобом динамічної конкурентної боротьби, а невід'ємною ознакою інноваційної діяльності є вихід конкурентоспроможної продукції на ринок. У результаті інноваційної діяльності створюються інноваційні продукти (результати науково-дослідних робіт), інноваційна продукція (товар з новими для ринку якостями та властивостями), а також інновації (новостворені або вдосконалені технології, продукція чи послуги, організаційно-технічні рішення).

Відповідно до Закону України «Про інноваційну діяльність» суб'єктами інноваційної діяльності є фізичні та (або) юридичні особи України, є фізичні та (або) юридичні особи іноземних держав, особи без громадянства, об'єднання цих осіб, які здійснюють в Україні інноваційну діяльність і (або) залучають майнові й інтелектуальні цінності,

вкладають власні чи запозичені кошти в реалізацію в нашій країні інноваційних проектів [4, с. 883].

Більш розгорнуту класифікацію здійснює І. Луциків [5, с. 91–92], який розглядає інновації за призначенням, за результатами, за охопленням частини ринку, за сферою поширення, за темпами впровадження, за формою, за циклічним розвитком.

Специфіка застосування основних понять теорії інновацій до сільського господарства має свої характерні особливості, які полягають у вплетанні його технологічних процесів в процеси, що відбуваються в природному середовищі, в участі у виробництві живих організмів, які можуть також бути об'єктами інновацій.

На думку О. Кот агроінноваціями слід вважати «... системні впровадження в аграрну сферу результатів науково-дослідницької роботи, що призводять до позитивних якісних та кількісних змін у характеристиці взаємозв'язків між біосферою та техносферою, а також поліпшують стан навколишнього середовища» [6, с. 32].

О. Шпикуляк і М. Грицаєнко вважають, що «... агроінновація – це перетворення в аграрній сфері, метою яких є одержання різних видів ефектів на основі задоволення певних соціальних потреб для забезпечення продовольчої безпеки країни» [7, с. 16].

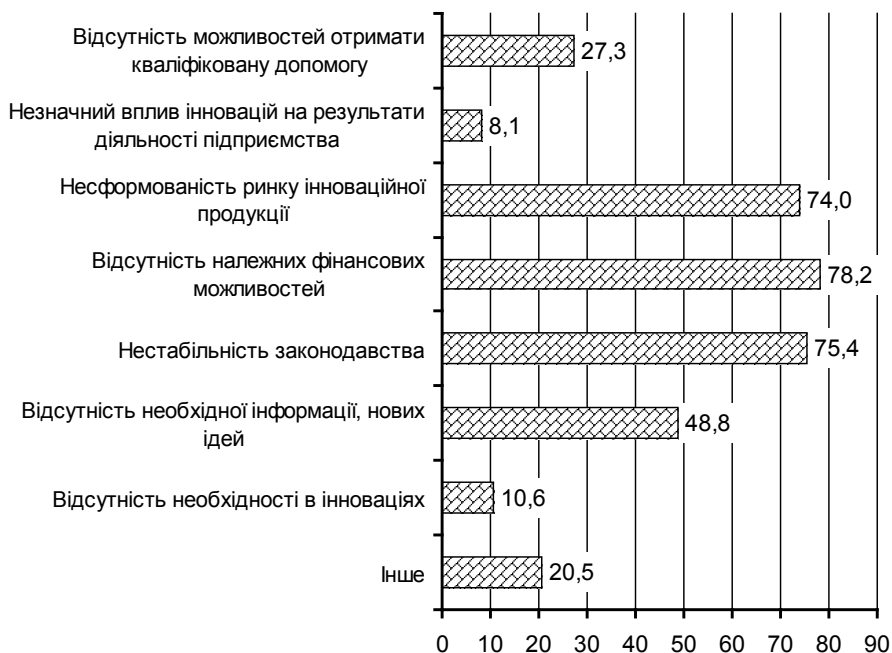
Виходячи з вищенаведеного, агроінновація – це кінцевий результат системних впроваджень новацій в аграрну сферу (сортів рослин, порід тварин, технологій вирощування тощо), який привів до отримання економічного, соціологічного, екологічного ефекту і забезпечив процес розширеного відтворення.

Для виявлення існуючих проблем щодо розвитку та визначення подальших напрямів забезпечення ефективної інноваційної діяльності в аграрній сфері нами було проведено соціологічне опитування керівників та спеціалістів Львівської і Тернопільської областей 53 агропідприємств різних організаційно-правових форм господарювання.

Встановлено, що серед чинників, які, на думку респондентів, заважають впровадженню інновацій у їх підприємствах, найбільшу частку мають відсутність фінансових можливостей – 78,2% відповідей, та нестабільність законодавства – 75,4% відповідей (рис. 1). Майже половина опитаних респондентів відчують погану забезпеченість необхідною інформацією, відсутність нових ідей.

Аналіз результатів соціологічного дослідження, зокрема найбільш вагомому негативному чиннику, показує, що на відсутність фінансових можливостей скаржилися 100% опитаних респондентів з виробничих сільськогосподарських кооперативів, 85,6% – приватних аграрних підприємств, 77,2% – з фермерських господарств та інших форм господарювання.

Вважаємо, що при відповіді на це запитання керівники і спеціалісти в певній мірі приховували свої реальні можливості, адже переважна їх кількість – 96,5% оцінила фінансовий стан власного підприємства як задовільний, добрий та відмінний, але скаржились насамперед на відсутність фінансових можливостей.

Рис. 1. Розподіл відповідей респондентів щодо чинників, що перешкоджають впровадженню інновацій в аграрному секторі, %
Джерело: розроблено на основі соціологічних досліджень.

Інноваційна діяльність у ринкових умовах є вирішальним чинником ефективного розвитку й нарощування обсягів аграрного виробництва. Вона зумовлює якісні зміни технологій виробництва, суттєві зрушення в його структурі, переоцінку системи мотивації. Найбільшим попитом на ринку інноваційної продукції користуються нові високопродуктивні сорти й гібриди сільськогосподарських культур, породи племінних тварин і птиці, машини та механізми, знаряддя й устаткування, сучасні засоби організації виробництва та ін. У забезпеченні цього попиту важливе місце відводиться аграрній науці як найпотужнішому джерелу створення та впровадження інновацій.

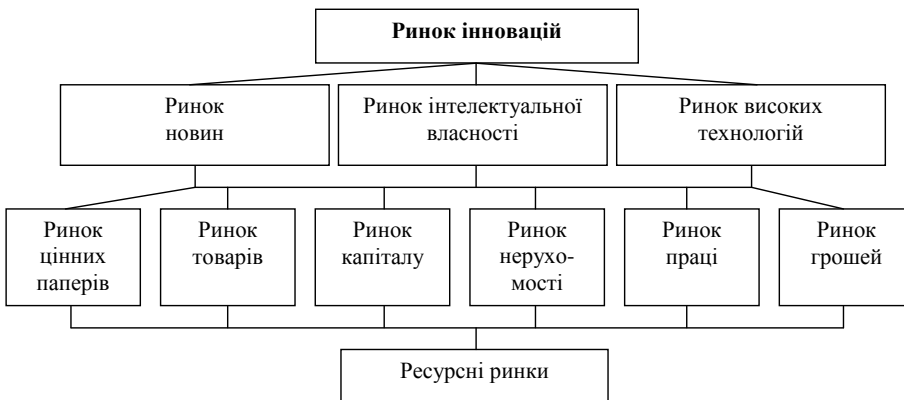
Інноваційна продукція є результатом розумової, інтелектуальної праці, продуктом творчих зусиль, що отримали змістове значення та втілились у матеріальні носії на ринку. Тому ринок інноваційної продукції як особливий, специфічний інститут є системною сукупністю інституціональних підсистем, що взаємодіють у напрямі ефективного здійснення інноваційних процесів. Ринок опосередковує виробництво і споживання, перебуваючи під їхнім впливом і впливаючи на них. На ринку визначається вартість лише тих результатів людської діяльності, які задовольняють споживачів. Отже, особливе стратегічне положення на ринку займає споживач, який, купуючи товари, впливає на їх виробництво та збут. Так, до споживачів на ринку інноваційної продукції належать: аграрні підприємства, науково-дослідні й проектні організації;

держава, що фінансує важливі проекти розвитку виробництва аграрної продукції; окремі покупці.

Структурними складовими цього ринку є норми, правила, традиції та соціальні цінності, на базі яких здійснюється інноваційний процес. Інституціональна структура ринку інноваційної продукції формується інституціями та інститутами, які структурують відносини у процесі обміну науково-дослідних і дослідно-конструкторських розробок на етапі пропаганди інновацій та створення інноваційного продукту.

Встановлено, що кожен тип ринку, в тому числі й ринок інноваційної продукції, формується як одна з найважливіших органічних ланок ринкової системи. Він може функціонувати лише у взаємозв'язку з іншими типами ринків (рис. 2), які в сукупності реагують на поточну економічну ситуацію. Дисбаланс у будь-якому з ринків за «ланцюжком» впливає на решту ринків.

Ринок інновацій, як свідчать результати його функціонування у розвинутих країнах, в основному виконує такі функції: забезпечення – задовольняє потреби учасників у реалізації й придбанні інноваційних продуктів; регулювання – оптимально формує попит і пропозицію на інноваційні продукти й інноваційні послуги, забезпечуючи їх раціональний розподіл між суб'єктами інноваційної діяльності та встановлюючи рівень цін на них; інформування – є посередником при розповсюдженні інформації між учасниками інноваційного процесу; стимулювання – сприяє створенню конкурентоспроможного інноваційного продукту, розширенню переліку інноваційних послуг і засобів їх здійснення.

Рис. 2. Місце ринку інновацій у системі ринків, що обслуговують аграрну сферу України

Джерело: розроблено за матеріалами [8, с. 356].

Ринок інновацій агропромислового виробництва формують наукові установи й освітні організації, комерційні підприємства, творчі колективи, окремі вчені та винахідники. Покупцями інноваційного продукту виступають агропромислові підприємства різних організаційно-правових форм господарювання і форм власності. Нині ринок інновацій в агропромисловому виробництві України знаходиться на етапі

формування і характеризується рядом недоліків. Зокрема, хоча вже не існує сумнівів щодо необхідності переходу аграрного сектора економіки на інноваційний тип економічного розвитку, однак практично не створено умов для ефективного ведення інноваційної діяльності.

Головним завданням ринку інновацій є просування інноваційних продуктів на наукоємний ринок з метою задоволення потреб агропромислових товаровиробників у виробництві наукомісткої продукції, яка забезпечить отримання ними додаткового економічного, технологічного, соціального й екологічного ефекту. Важливою складовою вітчизняного ринку інновацій виступають інноваційно-активні підприємства в загальній їх сукупності, які забезпечують інноваційний тип функціонування.

Складові елементи ринку інноваційної продукції в аграрному секторі зображено на рис. 3.

Рис. 3. Схема складових елементів ринку інноваційної продукції в аграрному секторі

Джерело: розроблено на основі опрацьованої літератури [7; 9].

Для сільського господарства України проблема активізації інноваційних процесів набуває особливого значення. Інноваційні процеси в цій галузі мають певні особливості, пов'язані з її специфікою, а саме: наявністю живих організмів, сезонністю, підвищеними ризиками тощо. Тому саме в сільському господарстві, на відміну від інших галузей, розвиток інновацій відбувається повільніше, що вимагає застосування на державному рівні мотиваційних економічних інструментів. Активізація інноваційної

діяльності в сільськогосподарських підприємствах – це впровадження у виробництво нових конкурентоспроможних технологій виробництва сільськогосподарської продукції у рослинництві та тваринництві; застосування високопродуктивних порід у тваринництві та стійких до хвороб і несприятливих природо-кліматичних проявів сортів і гібридів рослин; біотехнологій, що дають змогу одержати нові високоякісні продукти з оздоровчим і профілактичним ефектом; застосування нових технічних засобів і технологій обробітку ґрунту, очищення та зберігання сировини; застосування енергозберігаючих технологій, екологічних інновацій, які відповідно дають змогу підвищити врожайність та продуктивність, мінімізувати втрати й підтримувати якісний стан навколишнього природного середовища.

Ефективна інноваційна діяльність тісно взаємозв'язана з продовольчою безпекою держави. На думку О. Шубравської, довгостроковою метою розвитку вітчизняного агропродовольчого виробництва має бути забезпечення національної продовольчої безпеки та реалізації експортного потенціалу на засадах сталості й інноваційності [9, с. 83]. Такий підхід щодо перспектив розвитку аграрного сектора повністю узгоджується з визначеними ООН у 2015 р. цілями сталого розвитку на період до 2030 р. [11].

Загалом на фоні дотримання глобальних орієнтирів для України важливим є дотримання національних інтересів у сфері агропродовольчого виробництва і забезпечення експорту, повноцінне і стабільне насичення внутрішнього ринку якісною й доступною за ціною продукцією на засадах інноваційності.

Висновки. Таким чином, з проведеного дослідження випливає, що інноваційна діяльність в аграрному секторі є різновидом підприємницької діяльності, тому в інноваціях мають бути зацікавлені насамперед сільськогосподарські товаровиробники. Інноваційна пасивність керівників і спеціалістів агропідприємств пов'язана значною мірою з вкрай незадовільними фінансовими можливостями, а також нездатністю значної частини управлінських кадрів адаптуватися до ринкових умов господарювання.

Національна модель інноваційного розвитку в аграрній сфері має забезпечити об'єднання зусиль державних органів, установ, організацій, закладів науково-технічної сфери, підприємницького сектора економіки на користь прискореного використання досягнень науки і технологій з метою реалізації національних стратегічних інтересів, що буде предметом подальших наукових досліджень.

Список використаних джерел

1. *Статистичний щорічник України за 2017 р. // Державна служба статистики України : Відповід. за випуск О. А. Вишневська. – К. : 2018. – 540 с.*
2. *Ricardo David (1830). On the Principles of Political Economy and Taxation / Ricardo David, 1971. – London: Penguin Books.*
3. *Шумпетер Й. А. Теория экономического развития (Исследование предпринимательской прибыли, капитала и цикла конъюнктуры) / Йозеф Алоис Шумпетер – М. : Прогресс, 1982. – 453 с.*
4. *Закон України «Про інноваційну діяльність» // Відомості ВР України. – [Офіц. вид.] – К. : 2002. – № 36. – 882–892.*

5. Луцків І. Економічна суть інноваційної діяльності / І. Луцків // Галицький економічний вісник. – 2010. – № 2(27). – С. 89–95.
6. Кот О. В. Теоретичні аспекти інноваційного розвитку аграрного сектору економіки та його організаційно-економічне забезпечення / О. В. Кот // Проблеми науки. – 2008. – № 9. – С. 30–37.
7. Шпикуляк О. Г. Розвиток інноваційної діяльності в аграрній сфері: менеджмент та ефективність : моногр. / О. Г. Шпикуляк, М. І. Грицаєнко. – Херсон : ОЛДІ-ПЛЮС, 2016. – 424 с.
8. Інноваційна діяльність в аграрній сфері: інституціональний аспект : моногр. / П. Т. Саблук, О. Г. Шпикуляк, Л. І. Курило [та ін.] – К. : ННЦ ІАЕ, 2010. – 706 с.
9. Дацій О. І. Розвиток інноваційної діяльності в агропромисловому виробництві України / О. І. Дацій. – К. : ННЦ «Інститут аграрної економіки», 2004. – 428 с.
10. Ресурсні можливості розвитку аграрного сектора економіки України : колектив. моногр. / О. В. Шубравська, Л. В. Молдаван, Б. Й. Пасхавер [та ін.] ; за ред. д-ра екон. наук О. В. Шубравської ; НАН України, ДУ «Ін-т екон. та прогнозув. НАН України». – К., 2017. – 440 с.
11. Transforming our world: the 2030 Agenda for Sustainable Development. URL: <https://sustainabledevelopment.un.org/post2015/transformingourworld>.
12. Краснокутська Н. В. Інноваційний менеджмент : навч. посіб. / Н. В. Краснокутська. – К. : КНЕУ, 2003. – 502 с.
13. Ілляшенко І. М. Інноваційний менеджмент: підруч. / С. М. Ілляшенко. – Суми : Університетська книга, 2010. – 334 с.
14. Інноваційне забезпечення розвитку сільського господарства України: проблеми та перспективи : моногр. / Ю. О. Лупенко, М. Й. Малік, О. Г. Шпикуляк [та ін.]. – К. : ННЦ ІАЕ, 2014. – 516 с.
15. Ситник В. П. Завдання наукових установ УААН щодо організації наукового менеджменту у сфері інтелектуальної власності та маркетингу інновацій / В. П. Ситник // Економіка АПК. – 2005. – № 8. – С. 3–9.

References

1. Datsii O. I. Rozvytok innovatsiinoi diialnosti v ahropromyslovomu vyrobnytstvi Ukrainy [The development of innovative activity in the agro-industrial production of Ukraine]. Kyiv: NNTs "Instytut ahraanoi ekonomiky", 2004, 428 p. [in Ukrainian].
2. Zakon Ukrainy "Pro innovatsiinu diialnist" [Law of Ukraine "On Innovation Activity"]. Vidomosti Verkhovnoi Rady Ukrainy – Bulletin of Verkhovna Rada of Ukraine, 2002, No. 36, p. 882-892 [in Ukrainian].
3. Illiashenko I. M. Innovatsiinyi menedzhment [Innovative management]. Sumy: Universytetska knyha, 2010, 334 p. [in Ukrainian].
4. Sabluk P. T., Shpykuliak O. H., Kurylo L. I. et al. Innovatsiina diialnist v ahraanii sferi: instytutsionalnyi aspekt [Innovative activity in the agricultural sector: institutional aspect]. Kyiv: NNTs IAE, 2010, 706 p. [in Ukrainian].
5. Lupenko Yu. O., Malik M. Y., Shpykuliak O. H. et al. Innovatsiine zabezpechennia rozvytku silskoho hospodarstva Ukrainy: problemy ta perspektyvy [Innovative

- support for the development of Ukraine's agriculture: challenges and prospects]. Kyiv: NNTs IAE, 2014, 516 p. [in Ukrainian].
6. Kot O. V. Teoretychni aspekty innovatsiinoho rozvytku ahrarnoho sektoru ekonomiky ta yoho orhanizatsiino-ekonomichne zabezpechennia [Theoretical aspects of innovative development of the agricultural sector and its organizational and economic support]. Problemy nauky – Science Problems, 2008, No. 9, p. 30-37 [in Ukrainian].
  7. Krasnokutska N.V. Innovatsiinyi menedzhment [Innovative management]. Kyiv: KNEU, 2003, 502 p. [in Ukrainian].
  8. Lutsykyv I. Ekonomichna sut innovatsiinoi diialnosti [The economic nature of innovative activity]. Halytskyi ekonomichnyi visnyk – Galician Economic Bulletin, 2010, No. 2(27), p. 89-95 [in Ukrainian].
  9. Shubravska O. V., Moldavan L. V., Paskhaver B. Y. et al. Resursni mozhlyvosti rozvytku ahrarnoho sektora ekonomiky Ukrainy [Resource capacity of the development of Ukraine's agricultural sector]. Kyiv, 2017, 440 p. [in Ukrainian].
  10. Sytnyk V. P. Zavdannia naukovykh ustanov UAAN shchodo orhanizatsii naukovooho menedzhmentu u sferi intelektualnoi vlasnosti ta marketynhu innovatsii [Priorities of academic institutions within the Ukrainian Academy of Agricultural Sciences relevant to research management in the field of intellectual property and marketing of innovations]. Ekonomika APK – The Economy of Agro-Industrial Complex, 2005, No. 8, p. 3-9 [in Ukrainian].
  11. Statystychnyi shchorichnyk Ukrainy za 2017 r. [Statistical yearbook of Ukraine 2017]. Derzhavna sluzhba statystyky Ukrainy – State Statistics Service of Ukraine, 2018, 540 p. [in Ukrainian].
  12. Shpykuliak O. H., Hrytsaienko M. I. Rozvytok innovatsiinoi diialnosti v ahrarnii sferi: menedzhment ta efektyvnist [The development of innovative activity in the agricultural sector: management and effectiveness]. Kherson: OLDI-PLIuS, 2016, 424 p. [in Ukrainian].
  13. Shumpeter Y. A. Teoriia ekonomicheskogo razvitiia (Issledovanie predprinimatelskoi prybyli, kapitala i tsikla koniunktury) [Theory of economic development (A study of business profits, capital, and conditions of the cycle)]. Moscow: Progress, 1982, 453 p. [in Russian].
  14. Ricardo D. On the Principles of Political Economy and Taxation. London: Penguin Books, 1971 [in English].
  15. Transforming our world: the 2030 Agenda for Sustainable Development, from <https://sustainabledevelopment.un.org/post2015/transformingourworld> [in English].

Редакція отримала матеріал 27 грудня 2018 р.